

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 331.101

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

MAIN FACTORS OF HUMAN DEVELOPMENT IN UKRAINE

Кравець І.М.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління персоналом і економіки праці,
Хмельницький національний університет

Здоров Ю.В.

студентка,
Хмельницький національний університет

Kravets Iryna

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Personnel
Management and Labour Economics,
Khmelnytsky National University

Zdorov Yuliia

Student,
Khmelnytsky National University

У статті висвітлено найбільш рушійні сили та чинники людського розвитку в Україні. Досліджено основні складники людського розвитку в Україні: стан здоров'я населення, рівень освіти та стан її фінансування, а також рівень життя населення, які безпосередньо впливають на людський розвиток. Виявлено загальні ознаки незадовільного стану здоров'я населення України, які впливають на тривалість його життя. Визначено необхідність зростання обсягів інвестування в освіту для поліпшення її якості. Показано низький рівень доходів та життя населення. Зазначено, що проблема створення сприятливих умов для розвитку людського потенціалу в Україні залишається невирішеною, що потребує проведення систематичних досліджень стану, чинників та напрямів забезпечення людського розвитку в мінливих умовах сьогодення.

Ключові слова: людський розвиток, здоров'я, освіта, доходи, рівень життя.

В статье освещены наиболее движущие силы и факторы человеческого развития в Украине. Исследованы основные составляющие человеческого развития в Украине: состояние здоровья населения, уровень образования и состояние ее финансирования, а также уровень жизни населения, которые непосредственно влияют на развитие общества. Выявлены общие признаки неудовлетворительного состояния здоровья населения Украины, которые влияют на продолжительность его жизни. Определена необходимость роста объемов инвестирования в образование для улучшения его качества. Показан низкий уровень доходов и жизни населения. Отмечено, что проблема создания благоприятных условий для развития человеческого потенциала в Украине остается нерешенной, что требует проведения систематических исследований состояния факторов и направлений обеспечения человеческого развития в меняющихся условиях современности.

Ключевые слова: развитие общества, здоровье, образование, доходы, уровень жизни.

The article states that provision of conditions for human development is the main task of the activity of any state, its strategic and tactical aim. The main motivating forces and factors of human development in Ukraine are highlighted. The main components of human development in Ukraine are analyzed: the state of health of the population, the level of education and the state of its financing, as well as the standard of living of the population that have a direct impact on human development. The general signs of unsatisfactory state of health of the population of Ukraine, which influence the low duration of his life, are revealed. The necessity to increase the volume of investment into

education is determined in order to ensure its quality, which will not only bring direct economic and external social benefits, but also stimulate economic growth. It is shown that low incomes of the population of Ukraine predetermine the formation of a significant layer of the population that is below the poverty line. According to the indicators of living standards, Ukraine is considered one of the poorest, which does not contribute to the expansion of opportunities for human development. The revealed problems become decisive, dominant in the transition to a socially oriented market economy. Overcoming the crisis phenomena in demographic development, increasing economic growth, raising the living standards of the population, expanding opportunities for the development and realization of human potential will be the most conducive to human development in the country. It is noted that the problem of creating favorable conditions for the development of human potential in Ukraine remains unresolved, which requires systematic studies of the state, factors and directions of ensuring human development in the changing conditions of our time. In order to ensure human development, it is necessary to increase the incomes of the population, create a real opportunity for employment and ensure productive employment; to introduce ecological and energy-saving technologies; to provide qualitative education, high level of medical care; produce quality food; promote a healthy lifestyle and thinking.

Key words: development of society, health, education, income, living standards.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Діяльність будь-якої держави повинна мати на меті створення комфортних та безпечних умов життя для її громадян. Для цього, враховуючи досягнення концепції людського розвитку, запропонованої та розвинутої фахівцями ООН, одним зі стратегічних завдань держави повинно стати забезпечення сталого соціально-економічного розвитку на інноваційній основі. Це передбачає подолання кризових явищ у демографічному розвитку, активізацію економічного зростання, підвищення рівня життя населення, розширення можливостей для розвитку та реалізації потенціалу людини. У зв'язку із цим особливо актуальними є дослідження проблем формування людського потенціалу в системі охорони здоров'я, освіти, поліпшення рівня життя та загальних умов для людського розвитку, виявлення напрямів удосконалення управління людським розвитком в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Дослідженню питання людського розвитку присвячено багато праць та публікацій вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, вагомий внесок у розвиток концепції людського розвитку та методології його оцінювання на національному та регіональному рівнях належить таким українським вченим, як О. Грішнова, Е. Лібанова, О. Макарова, Т. Заяць, В. Антонюк, В. Новіков, О. Новікова, У. Садова та іншим науковцям, праці яких присвячені різним аспектам забезпечення людського розвитку.

Водночас проблема створення сприятливих умов для розвитку людського потенціалу в Україні залишається невирішеною, що потребує проведення систематичних досліджень у цій царині, виявлення стану, чинників та напрямів забезпечення людського розвитку в мінливих умовах сьогодення.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є аналіз стану основних складників людського розвитку в Україні,

виявлення чинників розвитку людського потенціалу та основних напрямів забезпечення людського розвитку в країні.

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розвиток людства став набувати кризового характеру. Не тільки несподівані фінансові кризи, падіння економіки, банкрутства, зростання безробіття, зниження доходів, економічна неспроможність цілих країн, а й деструкція культури, моральна деградація, посилення протестних настроїв стали ознаками сучасного розвитку. Хижацьке використання ресурсів, орієнтація виключно на поточне споживання обмежують права і можливості майбутніх поколінь, не залишаючи їм вибору способу життєдіяльності [1].

Концепція людського розвитку стала найкращим здобутком людської цивілізації ХХ ст. У фокусі концепції людського розвитку знаходяться людина, якнайповніше задоволення її потреб, усебічний розвиток її здібностей. Розвиток суспільства з позицій цієї концепції означає не нагромадження матеріального багатства, а постійне розширення можливостей для задоволення фізичних і духовних потреб людей. Ні за яких темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовано три ключові можливості для людини: прожити довге й здорове життя; набути, розширювати та оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя.

Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, здоровим довкіллям. Матеріальне благополуччя розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але воно не є всепоглинаючою метою. Починаючи з 1990 р. експерти Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) готують щорічні доповіді про людський розвиток у країнах світу, які є основним джерелом даних щодо динаміки індексу людського розвитку.

За 2017 р. Україна отримала значення ІЛР 0,751, що є нижчим за середнє значення для

країн у групі з високим Індексом людського розвитку, який становить 0,757, та нижчим за середнє значення для країн Європи та Центральної Азії, що становить 0,771 [2].

Стан здоров'я і довголіття населення – одна з найважливіших характеристик людського розвитку. Хоча одного фізичного довголіття недостатньо для всебічного розвитку людини, проте довге і здорове життя відкриває для такого розвитку значно більші можливості. Здоров'я людини формується як стан повного духовного, фізичного і соціального благополуччя людини.

Здоров'я є капіталом, який частково дістається конкретній людині від її батьків та численних предків, але значно більшою мірою формується, зберігається, примножується або втрачається впродовж усього життя залежно від умов існування та поведінки індивідууму. Капітал здоров'я є основою для людського капіталу в цілому [1, с. 162]

Розглянемо тенденції захворюваності населення України за період із 2015 по 2017 р. (табл. 1) [3].

Із даних табл. 1 видно, що кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань в Україні в 2017 р. лише на 0,7% менше показника 2015 р. (а це відбувається на тлі паралельного зменшення чисельності населення в 2017 р. проти 2015 р. на 0,9%).

Найбільш поширеними є хвороби органів дихання (у 2017 р. їхня частка становила 45% від усіх видів хвороб, при цьому характеризуються тенденцією до зростання на 1,5% порівняно з 2015 р.), хвороби системи кровообігу (6,7%), хвороби шкіри та підшкірної клітковини (5,9%), травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин (6,4%).

Незважаючи на незначну частку новоутворень у загальній захворюваності населення (1,4%), занепокоєння викликає зростання показника у динаміці під час порівняння 2017 та

1990 рр. (366 тис. випадків проти 310 тис. відповідно, тобто на 18 %).

Варто відзначити також наявність такого захворювання, як уроджені аномалії, що свідчить про посилення дії квазіендогенних причин захворюваності, смертності та загального відтворення населення, що в умовах сучасного способу життя, ймовірно, зростатиме.

Загальними ознаками незадовільного стану здоров'я населення України є: зростання кількості хворих та інвалідів; одночасне зростання тягаря важких хронічних хвороб; поширення інфекційних хвороб; високий рівень передчасної смертності, особливо чоловіків.

Узагальненим показником стану здоров'я населення вважається показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні, який в Україні на 10 років і більше нижчий від рівня розвинутих європейських країн, що детермінується високою передчасною смертністю. Так, у 2017 р. показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні як чоловіків, так і жінок був найнижчим серед країн ЄС [4]

Низка проблем, пов'язаних зі збереженням та поліпшенням здоров'я людей, може бути вирішена в рамках забезпечення сталого суспільно-економічного розвитку. Водночас досягнуті результати в економічному прогресі можуть чинити певний негативний вплив на стан навколишнього середовища, що, своєю чергою, призводить до виникнення або загострення багатьох проблем, пов'язаних зі збереженням здоров'я.

Як уже зазначалося, стан здоров'я населення залежить від способу та рівня життя, біологічних чинників (спадковості, віку, статі тощо), стану довкілля (екологічної ситуації, безпеки життєдіяльності), доступності й ефективності охорони здоров'я. При цьому найвпливовішими визнаються поведінкові чинники. В Україні й досі спостерігається значне поширення чинни-

Таблиця 1

Динаміка захворюваності населення України в 2015–2017 рр.

Показники	Роки			Темп зростання показників, 2017/2015, %
	2015	216	2017	
Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань, тис., усього	26798	27361	26615	99,3
новоутворення	366	369	366	100
хвороби нервової системи	653	647	636	97,4
хвороби системи кровообігу	1844	1826	1781	96,6
хвороби органів дихання	11862	12582	12037	101,5
хвороби шкіри та підшкірної клітковини	1567	1564	1564	99,8
хвороби кістково-м'язевої системи та сполучної тканини	1246	1241	1218	97,7
хвороби сечової системи	1779	1761	1724	96,9
уродженні аномалії	48	47	47	97,9
травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	1698	1705	1697	99,9

ків ризику (тютюнокуріння, зловживання алкоголем і вживання наркотиків, ризикована сексуальна поведінка, нераціональне харчування і гіподинамія), які негативно впливають на відтворення населення. Разом із тим слід відзначити певні позитивні зрушення у поведінковому чиннику людського розвитку, зокрема молоді: має місце поступове входження здорового способу життя як стилю життя у поведінку молоді. Сьогодні модно відвідувати спортивні зали, правильно харчуватися, і це справді є вагомим кроком до відтворення та розвитку здорової нації. Загалом у період із 1990 по 2017 р. очікувана тривалість життя при народженні в Україні збільшилася на 2,3 роки.

На стані здоров'я та ризику передчасної смерті для бідніших груп населення України істотно позначаються майнове розшарування та нерівність у доходах, які проявляються, насамперед, через обмежений доступ до якісного медичного обслуговування.

Значущими нині є й екологічні загрози здоров'ю населення України, найістотніші з яких пов'язані з високим ступенем забруднення атмосферного повітря, водних та земельних ресурсів, хімічного забруднення харчових продуктів, накопичення промислових та побутових відходів, із радіаційним забрудненням довкілля внаслідок Чорнобильської катастрофи. Екологічна криза розгортається на тлі обмеження (а подекуди й вичерпання) певних видів природних ресурсів, економічної нестабільності, загострення соціальних проблем тощо.

Сьогодні на часі є необхідність вирішення проблем охорони здоров'я, оскільки в масштабі країни вони межують із національною безпекою і формують загрози втрати найцінніших ресурсів держави – людських.

У суспільстві досі бракує розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних чинників формування здоров'я, а також того, що проблеми охорони здоров'я не є відомими, вони можуть бути вирішені тільки комплексно, за умови тісного співробітництва та координації зусиль усіх зацікавлених сторін. Охорона та зміцнення здоров'я людей є важливими складниками державного будівництва, соціальної політики, системи національної безпеки, одними з найважливіших внутрішніх функцій держави.

Освіта, культура, інтелектуальний потенціал є активними й дуже важливими чинниками людського розвитку з багатьох причин. Вони є, з одного боку, могутнім чинником вирішення важливих соціальних завдань, пов'язаних із досягненням ефективною самореалізації населення у всіх аспектах людської життєдіяльності – трудовій, громадській, особистій. З іншого боку, ці сфери набувають першочергового значення у забезпеченні економічного зростання (за рахунок підвищення продуктивної сили праці), справедливого розподілу національного доходу, зменшення злочинності, зростання рівня куль-

тури виробництва і споживання, підвищення якості життя взагалі, розширення можливостей вибору тощо, що, власне, й є суттю процесу людського розвитку.

Незважаючи на існуючі проблеми людського розвитку в Україні, перебування її в групі країн із високим індексом людського розвитку забезпечується переважно саме високими показниками освіченості населення (за 2017 р. Україна отримала значення ІЛР 0,751 і перебувала на 88-му місці в рейтингу зі 189 країн, для яких вираховується ІЛР.) Згідно з матеріалами доповіді про людський розвиток за 2017 р., у період із 1990 по 2017 р. середня кількість років навчання збільшилася на 2,2 роки, а середня кількість років навчання – на 2,6 роки.

Україна, вступивши до третього тисячоліття як незалежна держава, розбудовує національну систему освіти. Основними пріоритетами в модернізації системи освіти є її демократизація, підвищення фундаментальності, використання найновіших технологій навчання, інтеграція різних форм і систем навчання. Стратегічними завданнями державної освітньої політики в Україні є конкурентний вихід української освіти на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва. Освіта є основою соціального, політичного, економічного, духовного та культурного розвитку суспільства, тому інвестування в освіту є важливим чинником економічного і соціального прогресу, найефективнішим засобом соціальних змін, необхідних для формування надійного економічного фундаменту [5].

Показники видатків зведеного бюджету на освіту 2000–2017 рр. свідчать (табл. 2), що обсяг загальних видатків на освіту протягом 2015–2017 рр. в абсолютному виразі має тенденцію до зростання (темп зростання становив 155,7%). Однак частка видатків на освіту у загальних видатках бюджету в 2016 р. зменшилася на 1,3% проти 2015 р., а в 2017 р. знову сягнула рівня 2015 р. Загалом якщо видатки на освіту в 2015 р. становили 5,7% до ВВП, то в 2016 р. – 5,4% загального обсягу ВВП [6].

Як видно з табл. 2, найбільшим було фінансування загальної середньої освіти (8% до загальних бюджетних видатків), найменшим – професійно-технічної освіти (0,8%). Слід відзначити зменшення у 2017 р. порівняно з 2015 р. майже на 1% загальних видатків на функціонування вищої освіти (3,7% проти 4,6%).

Визнання та поширення теорії людського капіталу стало причиною того, що в розвинених країнах світу освіта перестала сприйматися як один із видів невиробничого споживання, а стала трактуватися як інвестиції в людський капітал, що не лише приносить прямі економічні та зовнішні соціальні вигоди, а й стимулює економічне зростання.

Для переходу на принципи сталого розвитку необхідними є зростання освітнього та культур-

Таблиця 2

Показники видатків зведеного бюджету на освіту в 2015–2017 рр.

Показники	Роки						Темп зростання 2015/2017, %
	2015	У % до загальних видатків	2016	У % до загальних видатків	2017	У % до загальних видатків	
Загальні видатки зведеного бюджету на освіту всього, млн. грн.	114 193,5	16,8	129 437,7	15,5	177 755,7	16,8	155,7
У тому числі:							
дошкільну	18 142,2	2,7	20 115,5	2,4	28 207,2	2,7	155,5
загальну середню	49 668,3	7,3	56 532,0	6,8	84 346,3	8,0	169,8
професійно-технічну	6 171,2	0,9	6 182,3	0,7	8 278,9	0,8	134,2
вищу	30 981,8	4,6	35 233,6	4,2	38 681,1	3,7	124,8

Джерело: складено за [6]

ного рівня населення, створення сприятливих умов для підвищення тривалості життя, економічні реформи. Освіта, професійна підготовка й дослідницька робота визнані важливими інструментами для досягнення сталого розвитку й інтеграції аспектів сталості в усі сфери життя людей.

Людський розвиток розглядається як основна мета та критерій суспільного прогресу, а економічне зростання – як потенційно дуже важливий його інструмент. Економічне зростання відкриває широкі можливості для розвитку людського потенціалу і розширення для людини спектра вибору. Основною сполучною ланкою між досягненням економічного зростання і створенням можливостей для розвитку людини є можливість займатися продуктивною працею, забезпечення зайнятості, тому процеси, що відбуваються в трудовій сфері, і параметри, які їх характеризують, необхідно з погляду людського розвитку розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, а й як важливий елемент системи, яка забезпечує цей розвиток. Без трудової діяльності не може формуватися добробут людини, забезпечуватися гідний рівень життя та людський розвиток у цілому.

Аналіз показників рівня життя населення України (табл. 3) виявив, що чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижче законодавчо встановленого мінімуму, у 2017 р. знизилася порівняно з 2015 р. на 64% і становила 2,4% до загальної чисельності населення [7].

Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижче фактичного прожиткового мінімуму, також знизилася за досліджуваний період на 33,2%. Проте частка такого населення становила в 2017 р. понад третину (34,9%) усього населення.

Україна посідає 123-є місце у світі зі 140 країн за рівнем особистого багатства громадян. Ста-

ном на середину 2018 р. цей показник становив 1 563 американських долари на одного дорослого жителя. Такий самий показник має й Білорусь. Такі дані містяться у щорічному звіті Credit Suisse про добробут у світі (Global Wealth Report) [8].

Нам удалося обігнати за особистим багатством Таджикистан (1 364 дол.), Замбію (1 197), Сирію (1 190) та Малі (1 094). Трохи відстала Україна від Непалу (2 054 дол.), Камеруну (2 282), Кенії (2 306) Бангладеш (2 332) і Лесото (2 640 дол.).

Найбагатшою країною світу визнано Швейцарію, де на одного дорослого жителя припадає понад 530 тис. дол. США. На другому місці – Австралія (411 тис.), а «бронза» – у США (404 тис.). У десятку з найбагатшим населенням також входять Бельгія, Норвегія, Нова Зеландія, Канада, Данія, Сінгапур і Франція. Замикає список, тобто є найбіднішими, Демократична Республіка Конго (331 дол.), Ефіопія (167) і Малаві (141).

Дослідження самооцінки населенням України рівня своїх доходів та економічних очікувань на майбутнє, проведеного Держстатом на базі домогосподарств, які брали участь у вибірковому обстеженні умов їхнього життя у 2017 р., показало, що порівняно з 2016 р. відбулися значні зміни у структурі оцінок домогосподарствами стану свого добробуту. Більше половини респондентів (57%) оцінили рівень своїх доходів як достатній, що на 6 в. п. більше, ніж у 2016 р. Постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування, 38% домогосподарств, їхня частка зменшилася на 6 в. п. Близько 5% домогосподарств (на 0,4 в. п. більше, ніж у 2016 р.) повідомили, що не змогли забезпечити навіть достатнє харчування, серед багатодітних домогосподарств частка таких домогосподарств практично не змінилася і становила 7% [9, с. 1].

Для дослідження питань суб'єктивної бідності та соціальної самоідентифікації домогосподарствам було запропоновано визначити, до

Показники диференціації життєвого рівня населення України

Показники	Роки			% 2015/2017
	2015	2016	2017	
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижче законодавчо встановленого мінімуму, млн. осіб	2,5	1,5	0,9	36,0
у % до загальної чисельності населення	6,4	3,8	2,4	37,5
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижче фактичного прожиткового мінімуму, млн. осіб	20,2	19,8	13,5	66,8
у % до загальної чисельності населення	51,9	51,1	34,9	67,2
середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, грн.)	1227,3	1388,1	1603,7	130,7
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, грн.)	2257,0	2646,4	2941,5	130,3

якого класу за оцінкою матеріального добробуту вони себе відносять. За результатами опитування 71% респондентів віднесли себе до бідних (у 2016 р. – 74%), 29% – до небідних, але ще не представників середнього класу (26%), 0,6% – до представників середнього класу (0,5%), і майже жоден із респондентів не вважав себе заможним. Така структура відповідей характерна для всіх груп домогосподарств незалежно від місця проживання, наявності та кількості дітей [9, с. 4].

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, дослідження даної проблеми дало змогу раціонально оцінити стан основних складників людського розвитку, побачити ситуацію, яка склалася в Україні за останні три роки, бо саме ці проблеми стають визначальними, домінуючими під час переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки.

Наша країна – це країна з надзвичайно потужним потенціалом до розвитку та успішного функціонування, проте потрібно ще працювати для усунення тих проблем, котрі сьогодні існують в Україні.

Визнаючи важливість усіх інших складників індексу людського розвитку, слід підкреслити, що саме економічний розвиток та справедливий розподіл ресурсів може найбільше спри-

яти людському розвитку в країні, підвищенню її місця у рейтингу людського розвитку.

Сьогодні Україна потребує сприятливого інвестиційного клімату, чесною судовою системою, реальної боротьби з корупцією та інших реформ, про які говорять міжнародні донори та які визначено в Угоді про асоціацію з ЄС.

Усі реформи, які намічені до реалізації й які ще слід буде впроваджувати, у своїй основі повинні мати інтереси людей, це – єдиний спосіб досягнення прогресу у рівні людського розвитку України.

Сучасна держава може стійко розвиватися тільки за умови, якщо її економічна політика спрямована на поліпшення рівня життя населення, розширення їхніх можливостей формувати власне майбутнє. Для цього необхідно сприяти збільшенню доходів населення, створювати реальну можливість працевлаштування та забезпечення продуктивної зайнятості; впроваджувати екологічні та енергозберігаючі технології; забезпечувати отримання якісної освіти, високий рівень медичного обслуговування; виробляти якісні продукти харчування; пропагувати здоровий спосіб життя і мислення.

Прогрес щодо всіх цілей сталого розвитку, запорукою якого є глибокі та системні реформи, неодмінно призведе до підвищення рівня людського розвитку в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : національна доповідь / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань : Візаві, 2012. 412 с.
2. Індекс людського розвитку: Україна посіла 88-му позицію серед 189 країн. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html> (дата звернення: 01.05.2019).
3. Населення України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.05.2019).
4. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_seu2017_u.pdf (дата звернення: 02.05.2019).
5. Національні рахунки освіти України у 2016 році : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publosvita_u.htm (дата звернення: 03.05.2019).

-
6. Вища освіта в Україні у 2017 році / Державна служба статистики України. Київ, 2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 7. Диференціація життєвого рівня населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.05.2019).
 8. Українців визнали однією з найбідніших націй у світі. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/10/19/novyna/suspilstvo/ukrayincziv-vyznali-odniyeu-najbidnishyx-nacij-sviti> (дата звернення: 03.05.2019).
 9. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2017 році. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 04.05.2019).